

A TÁRSADALMI NEMEK HISTORIOGRÁFIÁJA

TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID

A Leopold von Ranke életművét kutató Andreas D. Boldt történész még doktorandusz korában akadt rá egy 600 levélből álló szövegkorpuszra, amely Ranke feleségének, Clarissa von Rankénak a leveleit tartalmazta. A forráscsoport később jelentősen hozzájárult a szerző Ranke-életrajzának megírásához.¹ Mielőtt átnézte volna a leveleket, egy németországi professzor óva intette a kutatástól, hiszen szerinte „a levelek csak egy nőtől származnak”.² Ami tehát az egyik történésznek érdektelen volt, kiemelkedően fontosnak bizonyult a másik számára – az eset jól szemlélteti, hogy a múlt szelektív módon válik történelemmé a historiográfiában (is).

A historiográfia legkülönbözőbb forrásai nyerhetnek jelentőséget a társadalmi nemek tudományának nézőpontjából. A hazai történetírás egyik kiemelkedő alakja, Eckhart Ferenc levelezéséből például értesülünk a házastársak közötti érzelmek kifejezés módjairól folytatott vitákról,³ a nőkkel kapcsolatos intézményes diszkrimináció tudatáról,⁴ vagy az anya meghatározó szerepéről Eckhart fiatalkorában.⁵ Figyelemre méltó forrástípus az első feleségétől (Praeceptor Irene) való válásával kapcsolatos iratokat tartalmazó gyűjtemény a hagyatékában. Jóllehet saját elmondása szerint Eckhart első házassága elsősorban az intimitás teljes hiánya miatt romlott meg, a válóperben a családtagok, ismerősök a frigy zátonyra futásáról a legkülönbözőbb érveket sorakoztatták fel. A vélemények egy része arról tanúskodik, hogy a kornak megvolt a maga történészfeleség-ideálja. Eckhart öccse, Eckhardt Sándor például a következő véleményt adta írásba a feleségről, miközben felidézte a vele kapcsolatos első benyomásait: „A gondolatvilága azonban olyan volt, hogy már ezekben az első napokban is észre kellett vennem, hogy a házasságról, az anyaságról és a gyermekáldásról nem katolikus meggyőződése van és a kat. családeshemény tőle teljesen távol áll. Másoknak is ez volt a véleménye róla.”⁶ Eckhart második feleségétől már nem állt távol ez a családeshemény, hiszen Eckhart Ferencné Janda Erzsébet mélyen vallásos volt, és több gyermeket is a világra hozott.

A historiográfiai kutatásaimból vett példákkal a társadalmi nemekkel kapcsolatos problémák sokszínűségét igyekeztem illusztrálni egy szűkebb területen, tanulmányom célkitűzése azonban ennél messzebbre visz: az alábbiakban azt mutatom be, hogy a historiográfia művelésére milyen hatással

van/lehet a feminizmus, a nőtörténet és a társadalmi nemek tudománya. A kérdés legfontosabb hazai szakirodalmi előzménye Pető Andrea tudománytörténeti áttekintése, amely két szempontból vizsgálta tárgyát: egyrészt bemutatta a feminista elméletek történeti fejlődését, másrészt elemezte a nőtörténetírás fontosabb eredményeit.⁷ Tanulmányom ezzel szemben a tudománytörténetre és a historiográfia műfajára helyezi a hangsúlyt, valamint kitér az idehaza nem mindig kimerítően taglalt⁸ férfiasságkutatások idevágó eredményére is. A célom tehát nem az, hogy áttekintsem, milyen eredményekkel gazdagította a társadalmi nemek tudománya a történet-

1 ■ Andreas D. Boldt: *Leopold von Ranke. A Biography*. Routledge, New York, 2019.

2 ■ Andreas D. Boldt: Ranke: Objectivity and History. *Rethinking History*, 18 (2014), 4. szám, 457–474. old.

3 ■ Eckhart Ferenc második feleségével, Eckhart Ferencné Janda Erzsébettel többször vitázott arról, ki mennyire fejezi ki elégségesen az érzelmeit. A levelezésben csak „Elzaként” megszólított Erzsébet visszatérően azzal vádolta Eckhartot, hogy általában „smucig a puszikkal”, és hogy nagyobb társaságban túl rideg vele szemben, mind az élő találkozások, mind a levelezések során. Lásd például: „Kedves Ferim! Kedves meleg leveled – hideg lapod – köszönettel megkaptam. Igazamat legalább írásban is tudom dokumentálni. Ha társaságban vagyunk mindig másképp viselkedsz velem, mint négy szemközt. Miután a lapot mások is aláírták [Erzsébet itt egy Ferenc által küldött képeslapra válaszolt – T. L. D.], levetted az addig használt kedves hangot. Légy szíves és tartsd is meg – nincs szükségem olyan melegségre, ami szégyellni való!” Eckhart Ferencné levele Eckhart Ferencnek 1938. augusztus 30-án. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (MTA KIK) Kéziratár. Ms 5615/298.

4 ■ Eckhart ellene volt annak, hogy Pálffy Ilona állást kapjon az Országos Levéltárban. Bár nyíltan megfogalmazott kifogásai inkább szakmaiak voltak, arra is spekulált, hogy Pálffy mint nő nem alkalmazkodik majd, azaz a nemi megkülönböztetés jelenségének tudatában volt. „[...]most úgy hallom Klebi [Klebsberg Kuno] az Orsz. Levéltárba Pálffy [sic!] Ilonát ajánlja Csánsáknak [Csánki Dezsőnek]. Csak abban bízom, hogy Cs. nem akar nőt venni.” Eckhart Ferenc levele Domanovszky Sándornak 1928. június 6-án. MTA KIK Ms 4523/610. Eckhart várakozásával ellentétben Pálffy Ilonát 1929 novemberében kinevezték az Országos Levéltárba, és 1950 nyaráig ott is szolgált.

5 ■ A történészi karrier elindulásának egyik feltétele a női házimunka által nyújtott támogatás volt a dualizmus idején. Az Aradról Budapestre kerülő fiatal történész Eckhart ruháit édesanyja mosta, de házi kosztalt is rendszeresen ellátta őt. Vö. Eckhart Ferencnek írt levelek szüleitől. MTA KIK Ms 5615/163–283.

6 ■ Eckhart Ferenc első házasságának egyházi felbontásával kapcsolatos iratok és levelek. MTA KIK Ms 5614/58. 20. old. A német eredeti magyarra fordítása a szerző munkája.

7 ■ Pető Andrea: A társadalmi nemek és nők története. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Osiris, Bp., 2006². 521–538. old.

8 ■ Ezt kritikaként Tomka Béla veti fel: Társadalomtörténeti hagyományok, irányzatok, módszerek – a nemzetközi gyakorlat szemszögéből. *Korall*, 15–16 (2004), 345. old.

írás különböző ágait,⁹ inkább arra törekszem, hogy a történetírás története műfajának sajátos problémáit mutassam be a gender nézőpontjából, miközben kifejezetten elméleti jellegű dilemmákra is kitérek. A fő kérdés, hogy miként írjuk meg a történetírás történetét, ha figyelembe vesszük a társadalmi nemek tudományának felvetéseit. Válaszaimat a történetiség elvét szem előtt tartva fogalmazom meg – történetileg érvelni, más szóval historizálni azonban korántsem problémamentes eljárás.

HISTORIZÁLÁS – EGY FOGALOM ÉS A PROBLÉMÁI

A feminista mozgalom aktivistái, továbbá a nőtörténet és a társadalmi nemek történetének művelői kezdettől fogva kiemelt szerepet szántak a történeti érvelésnek, és alapjában helyeselték a historizálás¹⁰ eljárását, mivel úgy vélték: a múlt tanulmányozásából kiderülhet, hogy a nők társadalmi helyzete koronként változott, azaz a női szerepek a gyakorlatban nem állandók, hanem megváltoztathatók. Amikor a történelemre hivatkoztak, azzal együtt felvetették a korszakok változékonyságának, az identitások folyamatos (át)alakulásának kérdését is, hiszen a szüntelen változás tudata a jelenbeli állapotokat viszonylagossá, alakíthatóvá teszi. A múlt megismerésének gyakorlata szorosan összekapcsolódott a jelen átalakításának (a nők egyenjogúsításának) szándékával. Ez a gondolat lényegét tekintve rokon a modern történelmi felfogással, a historizmussal, amely a XVIII. századtól a II. világháború végéig volt meghatározó, de a mai napig jelentős a hatása, többek között a különböző politikai mozgalmakban, amelyek úgy akarnak politikai közösségeket létrehozni, hogy történelmi gyökerekkel rendelkező identitásokra (osztály, vallás, faj, nemzet, nem) építenek. Nem véletlen, hogy például az irodalomtörténet és a feminizmus viszonyát vizsgáló Horváth Györgyi részben a historista német historiográfusra, Jörn Rüsenre hivatkozva fejtette ki a történelem jelentőségéről vallott álláspontját: „A múlttól alkotott tudás ugyanis a mindenkori jelen életviszonyainak, társas gyakorlatainak az orientálója is, mivel ez nyújtja azt a tapasztalati hátteret, melynek fényében a jelen történéseit, fennálló társadalmi gyakorlatait (köztük a saját életgyakorlatainkat is) a maguk időbeli kiterjedésében megtapasztaljuk, értelmezzük, illetve anticipáljuk.”¹¹

Néhány új történetelméleti munka viszont éppen arra törekszik, hogy meghaladja a historizmus által meghatározott modern gondolkodást, és más módon beszéljen a történelemről.¹² A modern historizmus ugyanis nem csupán a múlttal foglalkozott, hanem a jövő meghódítására is törekedett, amikor a múlt, a jelen és a jövő között kapcsolatot, *folytonosságot* hozott létre. Ezt a modern felfogást különösen azért éri manapság kritika, mert a történelem által erősített folytonosságtudat nem készít fel olyan, pre-

cedens nélküli változások értelmezésére, mint a klímakatasztrófa vagy a technológiai szingularitás, amelyek a teljes emberi történelem lenullázásával fenyegetnek. A XXI. századi történetelméletek inkább olyan történelemfelfogást ajánlanak, amely leszámol a historizmussal, és a történelmet inkább a radikális, az előzményeket felszámoló forradalmi törések szerint tárgyalja.¹³

Ezt a felfogást vitatja a feminizmus és a nőtörténet több művelője. Katriina Honkanen például arra hívta fel a figyelmet, hogy a historista szemlélet lényegében általános a feminista elméletekben, aminek részben az az oka, hogy az ismeretelméleti bizonyosság érzését kelti a hivatkozás egy-egy fogalom történelmi sajátosságaira.¹⁴ Ám a historizmus által dominált feminista diskurzuson változtatni kellene: szerinte a „történelem stratégiai elfelejtésére” kellene törekedni, ugyanis a „historizmus szükségessé teszi a történelemre való folytonos emlékezést. Ezáltal egyfajta stopptáblaként működik, megakadályozva az átalakulást és az új elméleti meglátásokat. A historizmus abba a kísértésbe visz, hogy ismételjünk

9 ■ A nőtörténetírásnak és a gender historynak a történetírás különböző műfajaira (társadalomtörténet, kultúrtörténet, politikatörténet stb.) gyakorolt hatását jól foglalja össze: Carolyn J. Dean: *Redefining Historical Identities: Sexuality, Gender, and the Self*. In: Lloyd Kramer – Sarah Maza(eds.): *A Companion to Western Historical Thought*. Blackwell, Oxford, 2002. 357–371. old.; Michael Roberts: *Women's History and Gender History*. In: Peter Lambert – Philipp Schofield (eds.): *Making History. An Introduction to the Practices of History*. Routledge, London – New York, 2004. 192–203. old.; Kathleen Canning: *Gender History: Meanings, Methods and Metanarratives*. In uő: *Gender History in Practice. Historical Perspectives on Bodies, Class, and Citizenship*. Cornell University Press, New York, 2006. 3–62. old.; Stefan Berger: *History and Identity. How Historical Theory Shapes Historical Practice*. Cambridge University Press, Cambridge, 2022. 105–128. old.

10 ■ A „historizálás” fogalmának a magyar történetírás hagyományában két eltérő jelentése van. Tágabb és pozitívabb értelemben lényegében a történeti megközelítés (a történész a vizsgált tárgyat saját korának kontextusában értelmezi, és időben változónak fogja fel) szinonimája. Szűkebb és negatívabb jelentésben viszont úgy is meg szokott jelenni a hazai diskurzusokban, mint a jelen szempontjainak ráerőltetése a múltra, egyfajta káros prezentizmus, tehát a történetiség ellentéte. Ezzel a negatív jelentéstartalommal látta el a fogalmat például Hanák Péter. Csunderlik Péter: *Egy különleges közép-európai történész. Hanák Péter pályaképe*. Napvilág, Bp., 2023. 159. old. Itt az első értelemben használom ezt a kifejezést.

11 ■ Horváth Györgyi: *Nőidő. A történeti narratíva identitásképző szerepe a feminista irodalomtudományban*. Kijarat, Bp., 2007. 16. old.

12 ■ Gyáni Gábor: A történetiség fogalma a történeti tudományokban. *Literatura*, 48 (2022), 2. szám 156–167. old.

13 ■ Zoltán Boldizsár Simon: *History in Times of Unprecedented Change. A Theory for the 21st Century*. Bloomsbury, London, 2019. Ezen elmélet keretében értelmetlen lenne például nők, férfiak vagy akár a feminizmus hagyományos értelemben vett „történetéről” beszélni. Mert bár a historizmus képviselői a fogalmakat, társadalmi szerepeket koronként változónak fogták fel, azért a korok között mégis feltételeztek valamilyen kapcsolatot, amely lehetővé teszi, hogy például a jelen gender-kutatója megérthesse és tanulmányozhassa a múltat. A XXI. századi történetelméletek viszont a múlt-jelen folytonossága helyett a radikális töréseket állítják előtérbe. Bár mindez első ránézésre a posztmodernhez (a nemek kapcsán pedig az esszencialista-konstruktivista vitához) hasonlít, valójában többről, a posztmodern továbbgondolásáról van szó, hiszen az új történetelméletek sze-

és a történelem nyelvén beszélünk.”¹⁵ Honkanen a maga eljárását „virtuális nem-történetiségnek” (*virtual non-historicity*) nevezte, ami azt jelenti, hogy a feminista elméletnek nem a cselekvést megbénító történelmi körülményeket és az emlékezetet kell alapul vennie, amikor egy általa kívánatosnak tartott társadalomért küzd, hanem éppen hogy függetlenül kell magát a történelemtől, és egyfajta történelmen kívüli, virtuális térbe kell vonulnia, mert ezáltal nagyobb mozgástérre tesz szert. Vita-partnere, Hilda Rømer Christensen több ponton kifogásolta ezt a javaslatot: szerinte a történetiség/historizmus kiiktatása azt eredményezné, hogy csak a feminista elméletek által elképzelt és egy távoli jövőbe vetített utópiát (nemi egyenlőséget) látnánk magunk előtt, ám az oda vezető (és mégiscsak valamiféle folytonosságot feltételező, egyúttal történelmi példákon keresztül felfogható) *utat*, a múlt értelmezése által motivált és a jelenből kiinduló *folyamatot* nem érzékelnénk. Így nem a történetiség, hanem éppenséggel az elfelejtése béníthatja meg a cselekvést.¹⁶

rint létezik történelem, van mozgása is, csak éppen nem tudjuk, hogy milyen; mivel azonban lehetséges, hogy egy nem túl fényes és forradalmi törést okozó jövő következik, ezt a jövőképet szem előtt tartva kell újraindítani a történelmet is, így lényegében a jövő történelmét művelve.

14 ■ Katriina Honkanen: „It Is Historically Constituted”. *Historicism in Feminist Constructivist Arguments. European Journal of Women's Studies*, 12 (2005), 3. szám, 281. old.

15 ■ Uo. 292. old.

16 ■ Hilda Rømer Christensen: The Importance of Historicising for Feminist Constructivist Thinking. *Ennen ja nyt*, 2006. 3–4. szám, 1–7. old.

17 ■ És nem csak ott: a „paradigma” kifejezés használata mára gyakorlatilag minden tudományos és közéleti diskurzusban elterjedt, a legkülönbébb jelentéssel.

18 ■ Horst Walter Blanke és Jörn Rüsen szerint egy adott korszak történetírói paradigmáját abból az öt szempontból kell vizsgálni, hogy mit tart a történetírás funkciójáról, érdekéről, eszméjéről, módszertanáról és ábrázolási módjáról. Horst Walter Blanke: Typen und Funktionen der Historiographiegeschichtsschreibung. Ein Bilanz und ein Forschungsprogramm. In: Jörg Rüsen (Hrsg.): *Geschichtsdiskurs Bd. 1. Grundlagen und Methoden der Historiographiegeschichte*. Fischer, Frankfurt am Main, 1993. 202–203. old.

19 ■ Erős Vilmos: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Ráció, Bp., 2015. 412–413. old.

20 ■ Jóllehet a téma bővebb kifejtést igényelne, érdemes megemlíteni, hogy a magukat freudistának, marxistának stb. valló történészek általában tiltakoznak az ezen irányzatok „ahistorikus” vagy dilettáns minősítése ellen. Például Peter Gay (*Freud for Historians*. Oxford University Press, New York, 1986.) amellett érvelt, hogy a freudizmus egyáltalán nem volt történelemellenes. Marxra hivatkozva is legalább annyira lehet érvelni a történetiség mellett, mint mondjuk Hegelre. Ezért az újabb historiográfiai munkák (a *Writing the Nation* sorozat) „radikális historizmusként” tartják számon a marxizmust. A historista értelemben vett történeti gondolkodás példaként lásd: Karl Marx: *A filozófia nyomorúsága*. Magyar Helikon, Bp., 1978. 139–147. old.

21 ■ Andreas D. Boldt úgy érvel a Ranke bírálóival szemben, hogy Ranke „valamit mégiscsak jól csinált”, ha egyszer az ő módszerei terjedtek el Európá-szerte. Szerinte még ma is fontosak ezek a professzionális alapelvek: minél több forrás „objektív” mérlegelése, a pártatlanságra törekvés, valamint a híres „*wie es eigentlich gewesen*” maxima, amely szerint a történész elsősorban ne ítélkezzék, hanem mutassa be, hogy valójában mi történt. Boldt: *Leopold von Ranke*, 5. old.

E rövid kitérőre a történetiségről folytatott vitákról azért volt szükség, mert éppen a kortárs történetelméletben kérdőjelezzük meg a történelem modern felfogásának érvényességét, tehát nem magától értetődő, hogy a társadalmi nemek témáját historizálva lehet a legmegfelelőbb módon feldolgozni.

A PARADIGMAELMÉLET ÉS KRITIKUSAI A HISTORIOGRÁFIÁBAN

A társadalmi nemek historiográfiájának bemutatásához először vázlatosan szólok néhány általánosabb, a történetírás története művelésével összefüggő és jelenleg is zajló vitáról. Az ismertetést érdemes az 1980–90-es évektől kezdeni, amikor felmerült Thomas Kuhn paradigmaelméletének alkalmazása a historiográfiában.¹⁷ Horst Walter Blanke, Jörn Rüsen és Ulrich Muhlack historiográfusok szerint a történetírás története elbeszélhető nagy paradigmák (egy adott kor tudományát meghatározó elvek, módszerek összessége)¹⁸ egymásutánjaként, s ebben az elbeszélésben a történelem tudományossá válásának folyamata (*Verwissenschaftlichung*) kap döntő szerepet.¹⁹ Eszerint a történelem azáltal vált autonóm diszciplínává a XIX. században, hogy elkülönült az „ahistorikus”²⁰ gyakorlatoktól (teológia, filozófia, pozitívizmus, szociológia, freudizmus, marxizmus stb.), kidolgozta a maga sajátos módszertani elveit, s ezzel együtt létrehozta a történészképzés egységes intézményi hálózatát (forráskritikai szemináriumok, történelmi társulatok, szakfolyóiratok). Ezt a folyamatot a historiográfiai szakirodalom professzionalizációnak nevezi, amelynek a megítélése azonban vegyes; a viták jelenleg elsősorban a szakszerűsödés értékelésével kapcsolatosak.

Egyes szerzők szerint a professzionalizáció – és a benne szerepet játszó történeti irányzatok/*eszmék* (például a német historizmus), *intézmények* (szemináriumok, egyetemek), személyek (Leopold von Ranke, akit a „történettudomány atyjaként” emlegetnek) – hatása alapvetően kedvező volt.²¹ A történelem kutatása németországi minták nyomán vált hivatássá. Elkülönült egymástól a dilettantizmus és a szakmaiság: a hivatásos történetírás joggal rekesztette ki sorai közül a hozzá nem értőket, hiszen egy szakfolyóiratban már nem írhat le bárki bármit, hacsak állításait nem támasztotta alá elegendő forrással. Ellentétben az újságíróval vagy a politikussal, a szak-történész el tudja dönteni egy középkori oklevélről, hogy eredeti-e, vagy hamisítvány. A historiográfia ezen irányzatára jellemző, hogy a professzionális történetírás előnyeit (forráskutatás, történeti horizont, európai perspektíva) hangsúlyozza a szakmán kívüli, az áltudományos, illetve a néhol *public history*nek is nevezett történetfelfogásokkal (holokauszttagadás, a sumér–magyar rokonság elmélete, a Szent Korona-tan misztifikálása, és a sort még hosszan lehetne folytatni) szemben; egyszersmind hosszan tárgyalja a különböző paradigmák, módszertani elvek össze-

ütközéseinek, vitáinak történetét, miközben kiemelt szerepet szán a múlt „nagy” történettudósai életművének.²² A legtöbb historiográfiai összefoglaló vagy történeiszéletrajz egyébként olyan értelemben ehhez az értelmezéshez kötődik, hogy a professzionális történetírás történetét írva egyfajta pozitív hagyományt, szakmai identitást alkot, miközben méltat egy jelentős tudományos életművet, vagy megírja a történetírás autonóm szakmává válásának hőstörténetét.²³

Másrészt ki kell emelni azokat a historiográfusokat, akik a professzionizáció folyamatát nem ítélik egyöntetűen pozitívnak, és a paradigmaelmélet alkalmazását sem tartják zökkenőmentesnek. A paradigmaelmélet historiográfiai felhasználását azért éri bírálat, mert egyesek szerint egyetlen korban sem létezett/létezik a történetírásnak valamilyen egységes, autonóm módszertana, amelyet mindenki követ.²⁴ Felmerül továbbá az is, hogy egy kor történetírását nem lehet egyetlen átfogó, koherens paradigma szerint tárgyalni, mert ahány intézmény működik egy adott országban, annyi paradigma létezik egymás mellett/egymással szemben.²⁵ Daniel Woolf azt is felveti, hogy ha csupán az egyes paradigmaváltásokban jelentős szerepet játszó történettudósokra koncentrálnunk a történetírás vizsgálatakor, akkor elbeszéléseinkből jószerivel kimaradnak például az Európán kívüli szerzők és a nők.²⁶

A kritikai szempontokat az utóbbi évtizedekben leginkább a *Writing the Nation* című historiográfiai könyvsorozat szerkesztői és szerzői érvényesítették. A kötetek bizonyítják, hogy a XX. század második feléig a professzionális történetírás és a nacionalizmus kéz a kézben járt, ugyanis a XIX. században kialakuló nemzetállamok támogatták az országuk történelmét nemzeti szempontok szerint megíró történészeket. Ez a „szerződés” mindkét félnek előnyös volt, mivel a nemzetállamok a történetírás eredményeit felhasználva bizonyíthatták régiségüket és történelmi sajátosságait, a történészeknek pedig tekintélyt kölcsönzött és széles olvasótáborot biztosított az állami támogatás. A könyvsorozat felveti a nemzethez képest alternatív történelmi identitások fontosságát, és sok esetben épp ezeket állítja középpontba: nem csak azt vizsgálja, miként jelentek meg más osztályok, társadalmi nemek, vallások és etnikumok a nemzeti történelmi narratívákban, hanem kitér arra is, hogyan építette be a nemzeti narratíva (hiszen a legtöbb vizsgált esetben a nemzeti narratíva egyben a mesternarratíva is) a marginalizált csoportokról alkotott társadalmi képek tulajdonságait a saját nemzetfogalmába, például hogyan „férfiasította” vagy „nőiesítette” az egyes nemzeteket valamelyik történetíró.²⁷ A sorozat tanulmányai felhívják a figyelmet arra, hogy nem szabad a hivatalos történetírással szemben kibontakozó ellennarratívát automatikusan kedvezőbben értékelni pusztán az ellenzéki pozíciója miatt; nem azért elemzik a marginális történelmi koncepciókat, mert egyértelműen jobbnak gondolják őket, mint a domináns nemzeti történeteket.²⁸ Inkább azt szorgalmazzák,

hogy soha ne fogadjuk el az éppen fennálló intézményes viszonyokat egyetlen lehetséges állapotnak. Ezzel együtt rá kívánnak mutatni, hogy egy adott korban több, egymással versengő múltértelmezés élt, és amelyik történelmi megközelítés/módszer hatalmi pozícióba került, úgy nem feltétlenül azért, mert az volt a legjobb. A hivatalos történetírás ugyanis nem csupán szakmai alapon zárta be kapuit mások előtt és bélyegzett amatőrnek bizonyos történetfelfogásokat; valójában nemi, vallási, nacionalista és más elfogultságot érvényesített akkor, amikor a történelem legitim művelőit elkülönítette a „dilettánsoktól”. A társadalmi nemek kutatói, talán nem meglepő módon, ehhez a kritikus historiográfiai hagyományhoz kötődnek.²⁹

A TÁRSADALMI NEM KÉRDÉSE A HISTORIOGRÁFIÁBAN I.

Az első jelentős szintézis, amely a gender szempontjából közelített a történetírás történetéhez, Bonnie G. Smith munkája volt az 1990-es évek második felében. A műve³⁰ nem azért lényeges, mert elfeledett

22 ■ Lásd például: Frederick C. Beiser: *The German Historicist Tradition*. Oxford University Press, New York, 2013.

23 ■ Jan Eckel és Thomas Etzenmüller kritikai megállapítása: Jan Eckel – Thomas Etzenmüller: *Vom Schreiben der Geschichte der Geschichtsschreibung. Einleitende Bemerkungen*. In: uók (Hrsg.): *Neue Zugänge zur Geschichte der Geschichtswissenschaft*. Wallstein, Göttingen, 2007. 19–20. old.

24 ■ Jens Nordalm a historizmus és a szellemtörténet vizsgálatakor arra figyelmeztet, hogy a történetírásnak nincs sajátos „módszere”; a történészek régen és most is Johann Gustav Droysen maximáját követik, azaz a „kutatva megértést”, ami azt jelenti, hogy elolvasnak minél több forrást és könyvet az adott témával kapcsolatban. Ehhez az eljáráshoz viszont nem szükséges valamilyen köbe vésett módszert követniük. Jens Nordalm: „Generationen” der Historiographiegeschichte im 19. und 20. Jahrhundert? Einige Zweifel am Methodendiskurs in den Geschichtswissenschaften. In: Eckel–Etzenmüller: *Neue Zugänge*, 286. old.

25 ■ Gabriele Lingelbach: *Klio macht Karriere. Die Institutionalisierung der Geschichtswissenschaft in Frankreich und den USA in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003. 669. old. Lingelbach ehhez még hozzátesszi, hogy egy történész több különböző paradigma képviselője is lehet az élete során, attól függően, hogy hol tart a pályáján. Míg a fiatal kutatóktól az intézményes történészképzés elvárja a céh szabályainak szigorú betartását, és megköveteli az alapkutatásokat, addig később már inkább az az elvárás, hogy nagyobb szintéziseket írjon, melyeket már csak a műfajuknál fogva sem lehet szigorúan alapkutatásokra alapozva elkészíteni, így jobban előtérbe kerül bennük a történész személyes nézőpontja, mint egy szűkebb fókuszú kutatási téma kidolgozásakor. Uo. 677. old.

26 ■ Daniel Woolf: *A Concise History of History. Global Historiography from Antiquity to the Present*. Cambridge University Press, Cambridge, 2019. 238–239. old.

27 ■ Stefan Berger – Chris Lorenz (eds.): *The Contested Nation. Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2008.; Stefan Berger – Christoph Conrad: *The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2015.

28 ■ Matthias Middel – Lluís Roura (eds.): *The Various Forms of Transcending the Horizon of National History Writing*. In: uók: *Transnational Challenges to National History Writing*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2013. 3. old.

29 ■ Angelika Eppe – Angelika Schaser (eds.): *Gendering Historiography. Beyond National Canons*. Campus Verlag, Frankfurt – New York, 2009.

női történészekre hívta fel a figyelmet.³¹ A historiográfiában kevésbé vagy egyáltalán nem tárgyalt történetíró nőkről a feminista nőtörténészek (különösen Natalie Zemon Davis) már korábban is írtak.³² Smith könyve azért volt kiemelkedő, mert gyakorlati példákon elemezte, hogyan fonódtak össze a férfiak uralta professzionális történetírás módszerei, különböző elbeszélési formái az egyes korok férfiasságesszményeivel, illetve a férfi történészek nőiségről kialakított elképzeléseivel. Ezzel a kérdéssel Smith a történetírás történetének általános diskurzusához szolt hozzá. Érintette a tudomány művelésével kapcsolatos metaforák, fantáziák jelentőségét, mivel a történészek múlt iránti érdeklődésüket gyakran a nemiséggel, a szexualitással összefüggő metaforákban írták/írják le, teszik elképzelhetővé.³³ Bőven tárgyalta a haláluk után amatőrnek tekintett, a XIX. század első felében alkotó női történetírók (például Marcy Otis Warren vagy Germaine de Staël) munkásságát, és igyekezett ugyanazon a szinten tárgyalni munkáikat, mint a már intézményesült történettudományban tevékeny professzionális férfi történészek történetírását. Smith

30 ■ Bonnie G. Smith: *The Gender of History. Men, Women, and Historical Practice*. Harvard University Press, Cambridge, 1998.

31 ■ A hazai historiográfiai szintézisek közül elsőként Erős Vilmos használta fel Smith eredményeit, akinek könyvét igen eredetinek nevezte. Nem fogadta el azonban azt, hogy a gender problémáját mesternarratívaként érvényesítsük a historiográfiában, mert szerinte akkor sok más mellett a történetfilozófiákat is „másodlagosnak kellene tekinteni”. Erős: *Modern historiográfia*, 30. old. 57. lábjegyzet.

32 ■ Natalie Zemon Davis: „Nőtörténelem” átalakulóban: az európai helyzet. In: Joan Wallach Scott (szerk.): *Van-e a nőknek történelmük?* Balassi, Bp., 2001. 95–125. old.

33 ■ Smith: *The Gender of History*, 10–11. old.

34 ■ Uo. 24. old.

35 ■ Magyarországi viszonylatban erre egyébként jó példa lehet az első magyar professzionális történetíró, Marczi Henrik élete. A kortársai szerint rideg, távolságtartó ember volt, hiányzott belőle a gyengédség. Lásd Dénes Iván Zoltán: *Választott nemzet. Marczi Henrik élete és munkássága*. Balassi, Bp., 2022.

36 ■ Smith: *The Gender of History*, 105–116. old.

37 ■ „A történész a tudóshoz hasonlóan, több éves képzése során megszabadult az érzelmektől, az intuíciótól és a pártosságtól, hogy elérjen egy csupán az igazság keresésére szolgáló gondolkodásmódot.” Uo. 187.

38 ■ A politikailag semleges történetírás (ön)képe aztán arra is felhasználható volt, hogy a szakmán kívüli, aktivista történetírást „politizálással” és így tudománytalansággal vádolják meg. Manapság is, lásd például Séllei Nóra megfogalmazásában: „miért van az, hogy a gender szempontját felvető elemzések automatikusan tiszta politikumnak minősíttetnek, és ekként kiutasítatnak a magas tudomány világából (szemben például a nemzeti kérdéseket, a nemzet létmódját az irodalmi/kulturális szövegekben vizsgáló elemzésekkel, amelyek nyilván nem számítanak pusztán politikumnak)?” Séllei Nóra: *Miért félünk a farkastól? Feminista irodalomszemlélet itt és most*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2007. 21. old. Kiemelés az eredetiben.

39 ■ Smith: *The Gender of History*, 115. old.

40 ■ Uo. 12. old.

41 ■ Puff szerint nem kellene a XIX. század első felében alkotó történetírókat (köztük a nőket) „történésznek” nevezni, mert ezzel csorbul a történelemmel való foglalkozás történetisége. Történészekről szerinte csak a század második felében kibontakozó professzionizmus nyomán lehet beszélni. Helmut Puff: *Männerliebe, Sprache, akademische Maskulinität*. Leopold von Ranke und Jacob Burckhardt im Zwiegespräch. *L'homme*, 14 (2003), 2. szám, 303. old.

szerint a XIX. század második felének professzionális történészei gyakran izoláltak, dolgozószobájuk háborítatlan csöndjében írták a műveiket, míg a „diletáns” nőtörténetírók szorosabb kapcsolatot ápoltak olvasóközönségükkel, és nagyobb hangsúlyt fektettek a történetírás irodalmi, érzelmi, retorikai oldalára, a közérthetőségre, sőt arra is, hogy a múltból elmondott történetek cselekvést motiváljanak, érzelmeiket váltsanak ki: a szerzőnő ezt a fajta történetírást „narkotikus” történelemnek nevezte.³⁴ A politikából kizárt női történetírók gyakorta fordultak a kultúrtörténet felé, a mindennapokat ábrázolva a férfi politikusok és hősök tettei helyett. Smith kritikusan mutatta be a professzionális történészi közeg kialakulását: a férfi történészpalántákat szerinte gyakran bántalmazták az iskolákban (mind a tanárok, mind diáktársaik), és a családi kötelekeikből kiszakítva személyiségük is átalakult. A középfokú oktatási rendszerben a filológiai módszerek elsajátítása a hibákat büntető fizikai és verbális bántalmazásoktól³⁵ fűszerezve történt, ami aztán meghatározta a történészek későbbi szövegfejtésizmusát. Az egyetemeken pedig a szeminárium rendszer elterjedése és intézményesülése oda vezetett, hogy a XIX. század végére egyre inkább csak egy szűk, tagjai közül a nőket kizáró elit vált képessé a történész-mesterség elsajátítására.³⁶ Professzionális történésznek lenni azt jelentette, hogy a levéltárakban az állam termelte iratokat kell kutatni, s miközben ezek a tudósok pártatlanságukat³⁷ és politikamentességüket hangoztatták,³⁸ többségük nacionalista volt, és aktív kapcsolatot ápol a politikusokkal. Ezek az intézményesülési folyamatok nem voltak szükségszerűek, mindig akadt alternatíva. Lucy Maynard Salmon amerikai történész az államélet írott forrásai helyett mindennapi tárgyakat, bevásárlólistákat, vasúti menetrendeket, szakácskönyveket elemezte a szemináriumán.³⁹ A „hivatalos” történészek közül Smith szerint kivételnek számít Johan Huizinga, Karl Lamprecht, Benedetto Croce és mindazok, akik az elitre fókuszáló politikátörténet helyett a kultúrtörténeti, gazdaságtörténeti szempontokat tolták előtérbe.⁴⁰

Smith könyve jelentős hatást gyakorolt a kutatásra, kérdésfelvetéseit azok a szerzők is komolyan vették és igyekeztek továbbgondolni, akik nem mindenben értettek vele egyet. Helmut Puff egy 2003-as tanulmányában a professzionális történetírásnak a homoszexualitáshoz való viszonyát taglalta (abból a feltevésből kiindulva, hogy a nőutalat és a homofóbia összefügg egymással), miközben Smith munkáját is bírálta.⁴¹ Leopold von Ranke írásai azt mutatják, hogy a „történettudomány atyja” maga is aktívan ítélkezett a múltról. Ranke szerint Itália azért hanyatlott és vált végül külföldi hatalmak játékszerévé a XV. század végétől, mert városaiban túlságosan elterjedt a homoszexualitás és a szifilisz. Puff különösnek tartja, hogy Ranke történetírásában megjelent a nemzeti erkölcsöket fenyegető „pederaszta” témája, amely az itáliai reneszánszsal sokkal behatóbban foglalkozó Ranke-tanítványánál, Jacob Burckhardtnál már egyál-

talán nem fordult elő. A különbség abból fakadhatott, hogy míg Ranke házasember volt, aki jól integrálódott a tudományos és politikai körökbe, a nőtlen Burckhardt a maga kultúrtörténeti érdeklődésével inkább *outsider*nek számított a szakmában. Ez azt jelenti, hogy amíg Ranke a megbélyegzés veszélye nélkül tematizálhatta a homoszexualitást történeti problémaként, ugyanezzel Burckhardt valószínűleg növelte volna a maga elszigeteltségét.⁴² Puff tanulmányából az a fontos következtetés adódik, hogy a férfiakat éppúgy fenyegette a szakmai diszkreditálódás veszélye, mint a nőket, ha nem feleltek meg a társadalmi nemi normáknak, vagy nem a történetírás elfogadott témáit kutatták.

A historiográfia és a társadalmi nem kutatói rávilágítanak azokra az „előképekre” és történetírói hagyományokra, amelyek a mindenkori hivatalos (férfi) történetíráshoz kötődtek, amivel azt is jelzik, hogy a feminista történetírásban fellelt perspektivikuságnak, személyes⁴³ hangnemnek, sőt akár még az aktivizmusnak is megvannak és megvoltak a példái a férfi történészek között is. A történetírás módszéről, a tudomány legitim művelőinek köréről folytatott viták tehát nem mindig a férfi–nő megosztásra hivatkoznak. Az újabb munkák tovább bővítik a vizsgálati terepet, és egy általánosabb, a nőket és a férfiakat egyaránt magába integráló tudománytörténeti szemlélet kidolgozását sürgetik. Herta Nagl-Docekal például a jelen szempontjaival összhangban álló történetírás mellett érvelő német szellemi történészre, Ernst Troeltschre hivatkozik a saját előképeként.⁴⁴ Brigitte Mazohl-Wallnig az osztrák és német történetírás kiemelkedő – ám szélsőjobboldali politikai szereplése miatt a mai napig vitatott megítélésű – alakja, Otto Brunner történetírását említi pozitív módon ugyan ezen okokból, valamint azért, mert Brunner megkérdőjelezte az államközpontú történelmi nézőpontot.⁴⁵

Más historiográfusok ennél is messzebbre nyúlnak vissza az időben. Barbara Stollberg-Rilinger XVIII–XIX. századi német szerzők (Christoph Meiners filozófiaprofesszor és Gustav Friedrich Klemm könyvtáros) történetírói munkásságát vizsgálva⁴⁶ azt találta, hogy a felvilágosodás gondolkodóinál (például John Millarnál) már fellelhető a nem mint történelmi kategória. A gazdasági-társadalmi változások nyomán átalakuló nemi szerepek történetével a XVIII. század második és a XIX. század első felében, tehát még a történészi professzionalizáció előtt többen is foglalkoztak. A tanulmánya középpontjában álló két német szerző munkássága is ezt támasztja alá: antropológiai, néprajzi és kultúrtörténeti műveltséggel írtak történelmi témájú könyveket a nők helyzetének koronkénti változásairól. A kultúrtörténet, az antropológia és a történelem szintézise ugyan értékes fejlemény (szemben az antropológiai, néprajzi látószöveget a történettudományból kiutasító későbbi professzionális történetírók felfogásával), csak hogy Meiners és Klemm rasszista fajelméletet is propagált: a műveikben összekapcsolták a faj és a nem kategóriá-

it, mivel szerintük az alacsonyabb rendű fajok rosszul, a felsőbbrendűek jól bánnak a nőkkel. Történeti narratíváikban a nemek egyenlőségének mértéke részben a fajkeveredés elterjedésének függvénye.⁴⁷ Barbara Stollberg-Rilinger tanulmánya jól szemlélteti annak nehézségét, hogy elfogadható múltbeli alternatívákat találjunk a professzionális történetírásokkal szemben állók oldalán, egyben igazolja a *Writing the Nation* szerzőinek javaslatát az ellennarratívákkal kapcsolatos óvatosságot illetően.⁴⁸

És ha már felmerült a szakmán kívüliek történetírásának viszonya a hivatalos történettudományhoz, akkor érdemes megemlíteni, hogy nem mindig éles a kettő közötti határvonal. A népszerűsítő törté-

42 ■ Uo. 311. old.

43 ■ Történetész munkásságában Pető Andrea például felveti, hogy a nőkről szóló forrásokat módszertani alapossággal, másrészt „feminista érzékenységgel” szükséges elemezni. Pető Andrea: *Arnyékban. Rajk Júlia élete*. Jaffa, Bp., 2020. 37. old. Lásd még az államközpontú politikátörténettel – teljes joggal – szembeállított „intim történelem” fogalmát: uő: *Láthatatlan elkövetők. Nők a magyarországi nyilas mozgalomban*. Jaffa, Bp., 2019. 26. old.

44 ■ Herta Nagl-Docekal: Für eine geschlechtergeschichtliche Perspektivierung der Historiographiegeschichte. In: Jörg Rüsen (Hrsg.): *Geschichtsdiskurs* Bd. 1. *Grundlagen und Methoden der Historiographiegeschichte*. Fischer, Frankfurt am Main, 1993. 242–243. old.

45 ■ Brigitte Mazohl-Wallnig: Männer Macht Geschichte. *L'Homme*, 7 (1996) 1. szám, 17. old. Ez utóbbi példához hozzátennem, hogy Otto Brunner élvezte az osztrák tudományos és politikai intézményrendszer támogatását, amikor a történetírása elé nyíltan völkisch politikai célokat tűzött ki a II. világháború idején. Az ő esete így arra utal, hogy a történetírás retorikusságát, perspektivikusságát adott esetben nemcsak a szakmából kiszorított, dilettánsnak elkönyvelt „partizánok” hangoztatták (akiknek nem volt semmilyen veszítenivaló szakmai presztízsük), hanem azok is, akiket jelentős intézményes vagy politikai hatalom támogatott, és így sokkal inkább kockázathatárak, hogy szembemennek a tudósok írott vagy íratlan szabályaival.

46 ■ Barbara Stollberg-Rilinger: Väter der Frauengeschichte? Das Geschlecht als historiographische Kategorie im 18. und 19. Jahrhundert. *Historische Zeitschrift*, 262 (1996) 1. szám, 39–71. old.

47 ■ Uo. 56. old.

48 ■ Stollberg-Rilinger hangsúlyozza, hogy a felvilágosodás jegyében alkotó történetírók többségénél nyoma sincs Meiners és Klemm rasszizmusának, akik inkább egy sajátos német szellemi közeget képviseltek, szemben a sokkal „haladóbb” és inkább a gazdasági okokat kutató skót felvilágosodás szerzőivel (John Millar, William Alexander). Uo. 49. old.

49 ■ Mary O'Dowd olyan ír, angol és francia nők történetírását vizsgálta, akik népszerűsítő, olvasmányos történelmi munkáikat kifejezetten nem az akadémikus történetírás művelőinek címezték. Cecil Woodham-Smith könyve a XIX. századi ír éhínségről (*The Great Hunger*) például ugyanakkor jelent meg, amikor az ír professzionális történetírás egy pályázat keretén belül foglalkozott e téma feldolgozásával. Míg Woodham-Smith széles forrásbázisra támaszkodó, közérthetően megírt könyve felvetette az éhínségért viselt egyéni felelősség kérdését is, a téma hivatalos feldolgozása egy nehezen olvasható, a kormányzattörténeti kérdések részletes tárgyalásában kimerülő munka lett. A hivatalos történetírás természetesen elutasította Woodham-Smith művét. Persze a *public history*nak is megvolt a maga hátulütője: sokkal nacionalistább volt, mint a hivatalos ír történetírás. Vö. Mary O'Dowd: Popular Writers. Women Historians, the Academic Community and National History Writing. In: Ilaria Porciani – Jo Tollebeek (eds.): *Setting the Standards. Institutions, Networks and Communities of National Historiography*. Palgrave Macmillan, London, 2012. 351–371. old.

50 ■ Feltűnő, hogy az osztrák progresszív nőmozgalom első

nelem (*public history*) művelői néhol a professzionális történetírás eszközeit és retorikáját utánozzák, amikor megpróbálnak minél több eredeti forrást használni a „hitelesség” növelésére, az „igazság” olyasfajta kinyilatkoztatására, kimondására, amilyen a történelmi regényekből ismert. A hivatalos történetírás pedig olykor igyekszik „olvasmányosabb” és esszéisztikusabb lenni, és annak érdekében, hogy nagyobb közönséget szólíthasson meg, a nyilvánosság populáris fórumain (napilapokban, televíziós műsorokban, a YouTube-on stb.) is megjelenni.⁴⁹ Az intézményrendszeren kívüli, feminista folyóiratok is különböző stratégiákat követtek abban, hogy mennyire igazodjanak az akadémikus szabályokhoz (visszafogott hangnem,

lapja *Dokumente der Frauen* címmel jelent meg, és a beköszöntőjében azt hangsúlyozta, hogy szigorúan a „tényekhez” kötik magukat, függetlenek maradnak, és igyekeznek mellőzni a pártosságot. Ezzel szemben a magyar feminista lap, *A Nő és a Társadalom* vezércikkei rövidebbek, könnyebben befogadhatók voltak, mert a szerkesztők teret kívántak adni egyfajta tendenciózusságnak, olvasmányosabb stílusnak a közérthetőség kedvéért. Lásd Czeferner Dóra: *Kultúrmisszió vagy propaganda? Feminista lapok és olvasóik Bécsben és Budapesten*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2021. 46, 150. old.

51 ■ A félreértések elkerülése végett érdemes leszögezni: a gender szempontú tudománytörténet nem azt állítja, hogy léteznek eleve, tehát esszenciálisan adott női és férfimódszerek. Ehelyett arról van itt szó (s ezt igyekeztem a historiográfiai áttekintéssel szemléltetni), hogy egy módszer mellett/ellen felhozott érveknél, egy-egy tudományos eljárás megítélésénél (bizonyos történetírói iskolák sikerénél/sikertelenségénél) a tudósok a társadalmi nemi szerepekről vallott felfogása, az intézményrendszeren belüli pozíciója, a szakmai és tágabb társadalmi integrációja, szocializációs közege is szerepet játszott/játszik. Azaz, egy módszer bár elvileg önmagában áll, semleges kutatási segédeszköz, gyakorlatilag sohasem áll egymagában, alkalmazásának módját, recepcióját nagyban meghatározzák többek közt a társadalmi nemi, intézményi vonatkozások.

52 ■ Marynel Ryan van Zee: „Womanly Qualities” and Contested Methodology: Gender and the Discipline of Economics in Late Imperial Germany. *Gender & History*, 22 (2010), 2. szám, 341–360. old.

53 ■ Uo. 349. old.

54 ■ Egy másik beszédes példa ebben a vonatkozásban az orvostudomány és a művészeteké. A női testkultúra egészségügyi reformjának (például a fűző elhagyásának) élharcosai orvosok, pszichoanalitikusok és művészek voltak, egyszerűen azért, mert szakmájukhoz vizsgálati tárgyként hozzátartozott a női test. (Lásd Czingel Szilvia: *A női test alakváltozatai 1880–1945*. Jaffa, Bp., 2020. 28. old.) A különböző szakmák társadalmi megítélése is befolyásolta a pályaválasztást, például a képzőművészet nők „által való művelése nem váltott ki akkora ellenállást, mintha egy nő valamilyen más szabad értelmiségi pályára lépett volna, hiszen a képzőművészet bizonyos dilettáns keretek között az egész 19. században szalonképesnek számított a nők körében; a rajzolás, festégetés a jó nevelés része lehetett ugyanúgy, mint a zenetanulás vagy a francia nyelv”. Szívós Erika: *A magyar képzőművészet társadalomtörténete 1867–1945*. Új Mandátum, Bp., 2009. 103. old.

55 ■ „Sajnos Berger nem vizsgálja azt az alapvető kérdést, hogy a nemzetközözpontú történetírás miért szorította ki az egyetemes történetírást (mint ahogy azt sem, hogy a férfiak miért szorították ki a nőket a professzionizálódás folyamatából, egyáltalán kiszorították-e).” Erős Vilmos: A múlt mint történelem. Elmékedések Stefan Berger könyve és a *Writing the Nation* sorozat kapcsán. *Aetas*, 34 (2019), 2. szám, 165. old.

56 ■ Falko Schnicke: *Die männliche Disziplin. Zur Vergeschlechtlichung der deutschen Geschichtswissenschaft 1780–1900*. Wallstein, Göttingen, 2015.

szigorú jegyzetapparátus, empirikus bizonyítékokon alapuló érvelés stb.).⁵⁰

A történetírás számára is tanulságos lehet a szomszéd tudományok történetéről folytatott viták története. A tudós metaforák és a látszólag semleges módszertani alapelvek ugyanis korántsem csak a történelem kapcsán nyernek társadalmi nemi töltetet.⁵¹ A XIX. század végi Németországban a nőoktatás pártolói és a történeti gazdaságtan képviselői (különösen Gustav Schmoller nemzetgazdasági iskolája) közös nyelvet tudtak kialakítani, amennyiben hasonlóan definiálták a vizsgált fogalmakat (család, munkásnők, anyaság, társadalmi reform).⁵² Schmoller mellett, hogy a nők egyetemi oktatáshoz való jogának élharcosa volt, a tudományos vitákban is szövetségeseinek tartotta az általa nőies tulajdonságoknak tartott szubjektivitást és empátiát, szemben a (neoklasszikus) közgazdaságtan absztrakt, személytelen, deduktív törvényszerűségeivel és az ipari társadalom ridegségével. Schmoller és más nemzetgazdászok (például Heinrich Herkner) úgy gondolták, hogy a nők az anyai szerepükből adódó érzékenységük miatt alkalmasabbak az iparban dolgozó munkásnők életének feltárására; kérdőívek, személyes interjúk segítségével számos női tanítványuk ilyen témákon dolgozott.⁵³ A közgazdaságtan történeti iskolájának története arra világít rá, hogy korántsem mindegy, mi egy tudomány elfogadott, népszerű *témája*. Schmollerek már pusztán a vizsgálati tárgyak, illetve tudományfelfogásuk révén is nagyobb teret és vonzó alternatívát jelentettek a női diákok számára, még ha a nemi szerepeket sztereotípmódon, sok tekintetben biológiai állandókhoz kötötték is.⁵⁴

A TÁRSADALMI NEM KÉRDÉSE A HISTORIOGRÁFIÁBAN II.

Az eddigi áttekintésből láthatóvá válik, hogy mind ez idáig nem készült átfogó, gender szempontú historiográfiai szintézis, és inkább csak tematikai csomópontok (bizonyos történészi életrajzok, elfeledett történetíróknak, befolyásos történészi irányzatok) kerültek előtérbe, és a kutatás jelenlegi állapotából érthetően még sok a megválaszolatlan kérdés. A *Writing the Nation* hazai kritikusai arra hívták fel a figyelmet, hogy a könyvsorozat még nem vizsgálta meg részleteiben, hogy a történészek pontosan miként szorították ki a nőket a szakmából.⁵⁵ Figyelembe véve a historiográfia belső vitáit, az alábbiakban bemutatom az első jelentősebb, gender szemszögből írt historiográfiai munkát, Falko Schnicke könyvét, amely a német történetírás professzionizációját tárgyalja a XIX. században, s már a címében jelzi, hogy vizsgálódásának tárgya a történetírás férfias diszciplínája. Schnicke azt firtatja, milyen férfiaságesszmények határozták meg a történészi/történeti tudást. A levelezésen túlmenően festményeket, plakátokat, interjúkat, nekrológokat is felhasznál a történészek által előállított és közvetített tudás elemzéséhez.⁵⁶

Szerinte a férfiak uralta történettudomány historiográfiai képét a történésznők mindennapi tapasztalatai alapozták meg, amelyeket ritkán tettek részletes kutatás tárgyává.⁵⁷ Azért is fontos lenne megismerni a férfi-történetírás történetét, hogy jobban lássuk, miként marginalizálódtak a nők a történetírás területén, és hogyan határozták meg a nemi szerepek a történetírás egészét – befolyásolva irányzatai kialakulását és intézményesülése formáit. Tehát: nemcsak a kivételeket, hanem a főáramot is. Schnicke ugyanakkor pesszimistán ítéli meg a genderkritikus historiográfia pozícióit és lehetőségeit, mert a német egyetemek többsége szerinte konzervatív, következőképpen a történetírás történetének művelői ritkán vetik fel például a történettudós testének, szexualitásának és a nemekkel összefüggő elképzeléseinek kapcsolatát a tudomány művelésével. Schnicke kiterjedt empirikus kutatások révén és mély elméleti felkészültséggel vág bele a téma kidolgozásába: lássuk, mire jutott.

Úgy véli, az intézményes kirekesztés problémáját komplex társadalomtörténeti keretek között illenék tárgyalni, hiszen a többségében protestáns polgárokból álló professzionális német történetírás nemcsak a nők, de a katolikusok és a zsidók⁵⁸ előtt is zártnak mutatkozott. A tudós testét sem lehet figyelmen kívül hagyni – Darwinnak például egy bizonyos szakálltípusra volt szüksége ahhoz, hogy hitelesnek tűnjön mindaz, amit előad.⁵⁹ A XIX. századi professzionális történész fehér és heteroszexuális férfi, rendelkezik a levéltári munkához, a kimerítő kutatóutakhoz szükséges fizikai erővel, és a megjelenésével autonómiát s komolyságot sugároz. Schnicke részletesen elemzi a Leopold von Rankéról, Gustav Droysenről és Theodor Mommsenről készített festményeket, amelyeket a berlini Nemzeti Galériában állítottak ki, hogy az 1871 utáni német nemzet egységét a történészek álláspontjára utalva is megjelenítsék. Míg a nőalakok ezeken a történelmet ábrázoló festményeken többnyire passzívak, és (Klióként) általános értékeket személyesítenek meg,⁶⁰ addig a férfi történetírók sokkal individualizáltabban jelennek meg: őket a történelem alakítóiként ábrázolták.⁶¹ Ranke, Droysen és Mommsen portréin a homlok fényes (intellektualitás), az öltözet fekete, a test teljesen fedett (ellentétben az allegorikus nőalakokkal), ősülnek (már sokat olvastak⁶²), a bőrük sápadt fehér, és persze könyveik közvetlen közelében állnak modelt. Droysenen a jegygyűrűje is látható (tehát heteroszexuális polgári családban él), valamint nem hiányzik a hamutál sem (mivel a dohányzás a férfiak privilégiuma), továbbá szakállt hord (németes viselet, szemben a franciának tartott borotváltsággal).⁶³ Schnicke mindehhez hozzáteszi, hogy a történészekről készült és kiállított képek azáltal is hozzájárultak a nők kizárásához, hogy a történetírásról és legitim művelőiről általános érvénnyel állítottak valamit a felvonultatott történészi testek ábrázolásával.⁶⁴ Elemzése kiválóan szemlélteti, hogy mennyire összefonódik az életkor, a társadalmi státus, az etnicizmus és a rasszizmus a társadalmi nemek

problémájával, és miért van szükség komplex (tehát a többszerező) társadalomtörténeti⁶⁵ horizontra.

Schnicke elemezte a korszak történészi-módszertani kézikönyveit és nagyobb módszertani vitáit, tehát a hagyományosabb historiográfiai témákat is. Mi volt tulajdonképpen a „férfi-történettudomány” ismeretelméleti álláspontja? Schnicke szerint nem a rideg objektivitás jellemezte a historizmust és a professzionális történetírást, vagyis nem állja meg a helyét az az állítás, hogy a feminista történetírás inkább érvényesítette és érvényesíti a szubjektivitást (az értékalapú kutatómunkát) a magát objektívnak (pártatlannak, értékmentesnek) láttató professzionális (döntően férfiak által művelt) történetírással szemben. A XIX. században professzionalizálódó történetírás tudóseszménye az értékekkel, érzelmekkel, empátiával és fantáziával rendelkező férfi volt, aki munkáiban nem rekeszti ki ezeket az általában nőiesnek tartott tulajdonságokat. Ugyanakkor a munka érzelmi részét tudományos szabályok közé szorítja, azaz a forrásokat racionális alapon elemzi – az ideális történetírásban tehát az értékek, az érzelmek, a részrehajlás („szubjektivitás”) és a racionalitás, az igazságkeresés („objektivitás”) nem zárják ki, hanem támogatják egymást. A XIX. századi történészvitákban „nőiesnek” bélyegezték azokat a férfi kollégáikat, akiknél az érzelmek legyőzték a racionalitást.⁶⁶ Azok viszont, akiknél a rideg értékmentesség és racionalitás

57 ■ Uo. 18. old.

58 ■ Theodor Mommsen ezt úgy fogalmazta meg zsidó származású barátjának, Jacob Bernaysnak, hogy professzori kinevezéséhez csupán a fitymája hiányzik. Mommsen levelét idézi uo. 133. old.

59 ■ Uo. 58. old.

60 ■ Például Catherine Macaulay 1774-es portréján elmosódik a határ a személy és az allegória között – nem a saját jogán történésznőként, hanem a férfi történészek műsájaként festették le. Macaulay háta mögött nem a dolgozószobája látható, hanem antik romok, a múlt általános szimbólumai. Uo. 157. old.

61 ■ Uo. 156. old.

62 ■ A tudományok legitim művelőinek meghatározásában igen gyakran felmerült/felmerül az életkor kérdése. Ranke szerint igazán jó történész csak idős korára válik az ember, mivel addigra már több korszak változását megélte, és elegendő könyvet olvasott értékelésükhöz. Vö. Heinz Duchardt: *Der alte Ranke. Politische Geschichtsschreibung im Kaiserreich*. Vergangeheitsverlag, Berlin, 2023. Ezzel ellentétes vélemények élnek a köztudatban a természettudósokkal kapcsolatban: általában a fiatalabb tudósok kérdőjelezik meg a bevett paradigmákat, és lendítik mozgásba a tudományos vitákat, lásd Thomas S. Kuhn: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Osiris, Bp., 2000. 98. old. Arról, hogy a gender history a nemi kategóriákon kívül az életkorral is számoljon, lásd Jeanne Boydston: *Gender as a Question of Historical Analysis*. *Gender & History*, 20 (2008), 3. szám, 558–583. old.

63 ■ Schnicke: *Die männliche Disziplin*, 138–215. old.

64 ■ Uo. 200. old.

65 ■ Nem véletlen, hogy a történészek férfiaságesezménye-it a hazai társadalomtörténészek is vizsgálták: Tóth Zoltán: „Férfiak csinálják a történelmet”. A historizmus és a historisták férfiszerepei: Carlyle és Ranke. In: Lácza Magdolna (szerk.): *Nők és férfiak..., avagy a nemek története*. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza, 2003. 11–40. old. (Rendi társadalom – Polgári társadalom 16.)

66 ■ Ranke egyik korai munkájáról egyik recenzense azt írta, hogy inkább női lapba való, hiszen felületes és nem elegendő tudományos. Schnicke: *Die männliche Disziplin*, 417. old.

került túlsúlyba, gyakran megkapták az „eunuch”, avagy a „férfiatlan” jelzőt.⁶⁷ A férfieszmény a korban a „ganzer Mann” (egész férfi), akinek a történetírásban sikerül integrálnia a férfias és a nőies tulajdonságokat. Tekintve, hogy erre az egyensúlyra állítolag csak a férfi képes, ez a történészeszmény már önmagában is megtestesítette és megerősítette a szakma nemi diszkriminációját. Amennyiben tehát a historizmust társadalmi nemi kategóriák segítségével elemezzük, kiderül, hogy a professzionális történészek nem voltak „pozitivisták”, avagy a természettudományos értelemben vett objektivitás hívei.

A történeti maszkulinitás elemzéséből kiderül, hogy a nők abban az értelemben integráns részei a történeti professzionalizációnak, hogy a férfi történészek velük szemben határozták meg tudóseszményeiket. De a tudományos munka jellege, helyszíne is arra utal, hogy a magán- és a közzsféra (a családi és a szakmai élet) nem vált el egymástól, inkább a kettő versengéséről beszélhetünk. A kiválasztott hallgatók alkotta férfiközösségnek tartott szemináriumok gyakran a történész otthonában zajlottak, de a történeti munkát is a családi otthonban végezték. A kétféle életmód konfliktusát a történészek különböző stratégiákkal igyekeztek kezelni: Ranke napi 15 percnél többet nem foglalkozott gyerekneveléssel (sokatmondó, hogy lányának esküvőjét otthoni könyvtárában tartották), Barthold Georg Niebuhr

viszont apaként belevetette magát a családi életbe, bár folyton panaszkodott az emiatt érzett fáradtságra. Mommsen nagyon szerette a virágokat, sok növényt tartott a dolgozószobájában, a gondozásukat viszont a lányára hagyta.⁶⁸

Kérdés még ezek után, hogy a történészek maguk mennyire vettek részt aktívan a nők távoltartásában a tudománytól. A diszkrimináció általában nem nyílt személyközi konfliktusokban nyilvánult meg, hanem intézményes automatizmusok, széles körben elterjedt sztereotípiák és diskurzusok alakították és erősítették. Például az a diskurzus, amely a nőknek az oktatáshoz való hozzáféréséről szólt, hiszen ez előfeltétele volt annak, hogy képesnek tartják-e őket a történettudomány művelésére. Voltak, akik történeti alapon vitatták a nőket biológiai adottságaik miatt hátrányosan megkülönböztető diskurzusokat: míg a korban népszerű antropológiai elméletek szerint a nők agya könnyebb, mint a férfiaké, s ezért nem olyan eszesek, addig Jacob Burckhardt kijelentette: az agy alakja, súlya és az intellektuális teljesítmény között nincs feltétlenül összefüggés.⁶⁹ Heinrich von Sybel szerint a nők ugyanolyan okosak, mint a férfiak.⁷⁰ A nemzetgazdaság történeti iskolája (Gustav Schmoller) nyitott volt a női jogok és a női témák, tapasztalatok⁷¹ iránt. Ez a nyitottság az oka, hogy a nők, amint többen is hozzáférhettek a felsőoktatáshoz, elsősorban a nemzetgazdasági szakot keresték. Ezzel szemben a történetírásban épp ellentétes folyamat zajlott le, egyfajta zárás, amely a férfias témák (állam, politika, a nemzet nagyjai stb.) tárgyalását⁷² helyezte előtérbe, eleve azt üzenve ezzel, hogy a női történelmi tapasztalatnak nincs helye a történettudományban.⁷³ Voltak aktívan nöellenes történészek is: például Heinrich von Treitschke egyszer személyesen távolított el egy férfiruhába bújt, az egyetemisták között elrejtőző nőt az előadóteremből, kijelentve, hogy csak a holttestén keresztül juthatnak be nők az egyetemre. Dékánként ennek megfelelően alakította az intézményi politikát, és igyekezett a lehető legtöbb akadályt gördíteni a női hallgatók szakmai előmenetele elé.⁷⁴ Treitschke esete jól szemlélteti, hogy egy történész ritkán csak történész, intézményes pozíciókat is betölt, és több szerepben működik, megvan tehát a hatalma, hogy akadályozza a számára nemkívánatos személyek előmenetelét. Schnicke többször is hangsúlyozza azonban, hogy a német történészek, bár más szakmákhoz képest jóval konzervatívabban viszonyultak a női oktatás kérdéséhez, a felsőoktatás liberalizációja után a hallgatónők tömeges egyetemi jelenlétét már nem tudták megakadályozni. A professzionalizáció alapjául szolgáló habitusok, ethoszok, metaforák, fantáziák, valamint a tudós közösségekben többségben lévő férfítettek szimbolikus jelentése és tényleges kizáró hatása azonban később is hozzájárult a történeti szakma maszkulin jellegének a megőrzéséhez.

A nők kizárásában nem minden történész vett aktívan részt, a semlegesek pusztán alkalmazkodtak a női részvételnek nem igazán kedvező intézményi kere-

67 ■ Híres és a historiográfiában gyakran idézett példa, hogy Droysen egy alkalommal Rankét eunuchnak nevezte, mert szerinte túlságosan pártatlan és apolitikus. *Uo.* 426. old. Az eunuch metaforája a kor diskurzusa szerint több szempontból is alkalmas volt arra, hogy férfitatlannak minősítsen egy történetst. Mivel az eunuch terméketlen és hiányzik belőle a nemi szenvedély, a történetírás terén is nélkülözi a „férfiasságot”, tehát a művészeti tevékenységhez hasonló alkotóképességet, amely a források racionális (és persze szükséges) kritikáján túl egy történeti elbeszélés megalkotásához szükséges. Az igazi férfi történész a XIX. századi diskurzus szerint tehát megfelelő arányban vegyíti munkásságában a „férfias” és a „nőies” tulajdonságokat.

68 ■ *Uo.* 318–321. old.

69 ■ *Uo.* 99. old.

70 ■ *Uo.* 93. old.

71 ■ A női történelmi tapasztalat kérdéséhez: Gyáni Gábor: *A nő élete – történelmi perspektívában*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2021.

72 ■ Azt viszont lehetne vitatni, hogy a professzionális történetírás, a historizmus végig csupán politikátörténetből és a nagy államférfiak történetéből állt volna, hiszen ezek rendkívül tág fogalmakat és időben kiterjedt folyamatokat jelölnek (egyes értékelések szerint a professzionalizáció még a XX. század első felében is bőven zajlott, amikor a társadalomtörténeti témák már egyre jobban előtérbe kerültek, s a historizmusnak is többféle, egymással ellentétes tradíciója létezik – a női jogok iránt nagyobb megértést tanúsító Schmollert is lehetne historistának nevezni, csakúgy, mint Rankét). A történetírás történetében minden korban voltak kultúrtörténeti, régiótörténeti vagy gazdaság- és jogtörténeti érdeklődésű történészek – német kontextusban elég Karl Lamprechtre és a századforduló Lamprecht-vitájára utalni. Ezt a kérdést azért is érdemes volna bővebben kutatni, mert feltűnő, milyen nagy számban foglalkoztak női történészek társadalom-, gazdaság- és kultúrtörténeti témákkal.

73 ■ Schnicke: *Die männliche Disziplin*, 103. old.

74 ■ *Uo.* 483–490. old.

tekhez. Mások (akik jóval kevesebben voltak) aktívan hangoztattak nőellenes nézeteket, és konkrét intézkedésekkel igyekeztek kizárni a nőket a tudomány művelői közül. Legkevesebben azok voltak, akik támogatták a nők jogokhoz juttatását, és méltányolták a női tapasztalatokat. Ez utóbbiak viszont rendszerint a történettudomány peremvidékein, és/vagy több tudomány határmezsgyéjén helyezkedtek el.⁷⁵

Azért mutattam be részletesebben a német szerző, Schnicke könyvét, mert megítélésem szerint ez a gender és historiográfia kapcsolatának témájában eddig született legjobb munka, amely példaértékű lehet a további kutatások számára. Eredményeinek kiértékelése jelenleg is folyik, legutóbb a történeti ethosz történetét vizsgáló Herman Paul írt nagyobb tanulmányt a témában.⁷⁶ Paul elfogadja Schnicke állítását, miszerint létezett a *ganzer Mann* eszménye a történeti körében, ám kétli, hogy a férfiasságnak ez az ethosza domináns pozíciót töltött volna be a XIX. századi német történetírásban. Herman Paul szerint a „férfias és nőies” tulajdonságokat (racionalitás és empátia, a pontosságra törekvő filológia és a közéleti érdeklődés) integráló történeti ethosz inkább ellenzéki pozíció volt, azt fejezte ki, milyennek kellene lennie egy ideális történésznek. Valójában többféle szakmai ethosz és – ezzel együtt – többféle férfikép élt egymás mellett a XIX. században. Paul ezt a tézist az esszéisztikus hajlamú német történész, Karl Theodor Heigel példáján mutatja be. Heigel ideálja az a történész, akiben a művész és a szakember kiegészíti egymást, s aki nem marad meg a történész-céh szigorú keretei között, hanem a közéleti témákhoz is hozzájárul.⁷⁷ A Heigel képviselte típus azonban kisebbségben maradt a történész szakmán belül, és egy idő után egyre inkább csak vágyálomként élt, mert a fokozódó szakmai specializáció következtében a források tanulmányozásában elmerülő tudósok (*Zunftgelehrte*) mind jobban kiszorították azokat a történészeket, akik publicisztikai babérokra is törtek.⁷⁸ Herman Paul és Falko Schnicke vitája e kérdésben jelzi, hogy rendkívül nehéz meghatározni, mit követel meg a domináns ethosz egy adott kor történetírásában. Úgy látom, hogy a különböző történeti szerepfelfogások, férfiasságesszmények akár egyetlen történész életművén belül is fellelhetők, ha így van, akkor Schnicke, Smith és Paul vizsgálati eredményei összhangba hozhatók egymással. A következőkben igyekszem továbbgondolni néhány, korábban felmerült dilemmát és szakirodalmi eredményt.

A GANZER MANN ETHOSZA ÉS A SZELLEMTÖRTÉNET

Falko Schnicke és a Herman Paul állításaival kapcsolatban mindenekelőtt fel lehet vetni a kérdést: valóban vereséget szenvedett-e a *ganzer Mann* ideálja a XX. század elejére? Ebből a genderkritikus szempontból a század első felében kibontakozó szellem-történet (*Geistesgeschichte*) irányzatát volna érdemes

megvizsgálni, hiszen az igaztalanul „pozitivistának” bélyegzett adathalmazozó, a részletekben elmerülő történetírással szemben pozicionálta magát, és egy sokkal esszéisztikusabb, jelenre orientáltabb történeti attitűdöt képviselt.

Példaként a szellem-történeti irányzat egyik magyarországi képviselőjét, Prahács Margit zeneesztétát⁷⁹ érdemes megemlíteni, aki úgy próbált „nőiesebb” történetírást művelni, hogy közben nem kérdőjelezte meg az uralkodó politikai rendszer patriarchalizmusát. 1925-ben megjelent, *A muzikalitás lelki feltételei* című disszertációjában azt írta:

„...az egész zenetörténelem egyetlen egy jelentősebb női zeneszerzőt sem tud felmutatni, mikor a nők sokkal nagyobb érzelmességük folytán a zenét mint anyanyelvüket használhatnák. Hiszen mennyi nőies vonást mutatnak a zenészek is, az idegrendszerek nagyobb érzékenységeiben, az erős reagibilitásában minden oly benyomás iránt, melynek érzelmi értéke van, a belülről fakadó mély érzelmességben! [...] Méltán mondhatná tehát valaki, hogy ha a zene az érzelmekből meríti forrását, akkor a nők volnának a legnagyobb zeneszerzők. De a zene nemcsak tartalomról, hanem formáról is áll. A nők inproductivitásának ezen a téren is, mint mindenütt, épp a formát alkotó konstruktív erőnek a hiánya az oka. Éppen mert annyira intenzívek az érzelmeik, képtelenek arra az objektivitásra, mellyel az alkotó művészek rendelkeznie kell, hogy érzelmei áradatának gátat vetve, formába is tudja ezeket önteni. Ez az oka tehát a látszólagos ellenmondásnak. De hogy a zenei nyelv megértésében mennyire előljárnak, azt a női előadóművészek tekintélyes táborá bizonyít-

75 ■ Uo. 549. old.

76 ■ Herman Paul: *The Whole Man: A Masculine Persona in German Historical Studies*. In: Kirsti Niskanen – Michael J. Barany (eds.): *Gender, Embodiment, and the History of the Scholarly Persona. Incarnations and Contestations*. Palgrave Macmillan, Edinburgh, 2021. 261–286. old.

77 ■ Uo. 264. old.

78 ■ Uo. 270–272. old.

79 ■ Életútjáról bővebben: Dalos Anna: *Tudós nő a Horthy-korszakban. Prahács Margit (1893–1974)*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zene-tudományi Intézet, Bp., 2021.

80 ■ Prahács Margit: *A muzikalitás lelki feltételei*. Budavári Tudományos Társaság, Bp., 1925. 42–43. old.

81 ■ Herta Nagl-Docekal például elutasítja a szellem-történet egyik kedvelt fogalmát, a „korszellemet” mint magyarázatot, mondván: az általános korszellemre hivatkozás elfedi a nemek közti különbségeket, hiszen nem mindenki azonos módon érintett a „szellem” által.

82 ■ Herta Nagl-Docekal: *Feminista filozófia*. Áron, Bp., 2006. 129–130. old. Lásd még különösen: uo. 45. old.

83 ■ Uo. 30. old. Kiemelés az eredetiben.

84 ■ Lucie Varga: *Zeitenwende. Mentalitätshistorische Studien 1936–1939*. Suhrkamp, Berlin, 2023. [Első kiadás: Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1991.]

85 ■ Natalie Zemon Davis: *Women and the World of the „Annales”*. *History Workshop*, 33 (1992), 121–137. old.

86 ■ Ehhez lásd az elmondottakon kívül: Acsády Judit: Lovagiasságtól a vádaskodásig. Képek a magyarországi antifeminizmus tablójáról. *Educatio*, 5 (1996), 3. szám, 454–466. old.; Czibere Ibolya: „Az asszonyok történetének megírásáról elfeledkezett még a történelem is”. A nőtudomány útja az intézményesülésig. *Metszetek*, 2014. 3. szám, 18–32. old.

ja. [...] Nagyon tudják élvezni a szigorú értelemben vett klasszikus mestereket, de, hogy annyira ritkaságszámba megy női előadóművészekről igazán klasszikus stílus előadást hallani – mely stílus mindenkor a benne megnyilvánuló egységes hangulatnak megfelelőleg, az előadásnak is bizonyos objektivitását, kiegyenlítetttségét követeli – ennek oka éppen ehhez a nagyobb vonalú koncepcióhoz való csekélyebb érzék. Ahol azonban szubjektív hangulatok szeszélyes váltakozását, legfinomabb rezdüléseiket kell viszszaadni, mint a romantikus vagy az impresszionista zenében, ott interpretációjuk még a férfiaké fölött is állhat. [...] Esztétikai szempontból talán csakugyan alacsonyabb rendű ez a műélvezet, de a női psziche sajátosságából kifolyólag megvan a maga jogosultsága. A női psziche sajátos vonásai: a szenvedés és a lelkesedés képessége, a zenei génusz két fő sajátossága is, ha nem is az alkotás, de a megértés területén tehát találkozniuk kellett.”⁸⁰

Prahács gondolatmenetét a férfi és női művészek közötti különbségekről úgy is olvashatjuk, mint egyfajta episztemológiai programot. Mondhatnánk ezek alapján: Prahács Margit „egész férfi” volt. Bizonyos női tulajdonságok pozitív jellege mellett érvelt, miközben a történetírása nem jelentett fenyegetést a patriarchális diszkurzív rend számára.

Érdemes azonban tovább árnyalni a leírtakat azzal, hogy egy-egy történeti irányzatnak (historizmus, szellemtörténet, társadalomtörténet stb.) nem csak egyféle társadalmi nemi jelentése lehetett. Amennyiben fellapozzuk Herta Nagl-Docekal *Feminista filozófia* című könyvét, feltűnő, hogy szerzője többször – a *ganzer Mann* ethosztól mentesített⁸¹ – szellemtörténeti alapon érvel a biológiai determinizmussal és az objektivitás természettudományos eszményével szemben. Bírálja az elméletellenes, a tudományos munkát csupán egy-egy módszer vagy a forráskutatás alapján definiáló álláspontot:

„De nemcsak a kérdésfeltevések megfogalmazása, hanem a kísérletek rendje, a tények bemutatása és az összefüggések ábrázolása tekintetében is újra és újra behatolnak a kutató mindennapi világából vett képzetek – és ezzel együtt a maszkulin felfogások is – a tudományos munkába. E szemszögből nézve a »context of discovery« és a »context of justification« szigorú elválasztásának gondolata egyenesen kontraproduktívnek bizonyul. E gondolat szerint egy kijelentés akkor számít tudományosan legitimnek, ha megfelel azoknak a szabályoknak, melyekből a kutatás elismert belső logikája összetevődik – például egy »explanans« előállítása szabályainak. Ez azonban az igazolás kérdésének megkuratitását jelenti: a ténylegesen idevágó gondolati utakat nem az egész pályájukon – kezdve ugyanis már a tudomány-előtti szférában megfogalmazott kérdésfeltevésekkel – követik végig és vetik alá kontrollnak. S ennek következtében úgy alakítják ki az előfeltevéseket, hogy a mindennapi valóság képzetei akadálytalanul be tudnak jutni a tudományos munkába. Így jutunk el [...] ahhoz a paradoxonhoz,

hogy éppen a pozitivistá eredetű merev objektivitás-fogalom nyitja meg az utat az objektivitás tényleges csökkenéséhez. Főleg az olyan nézetek esetében, melyek a mindennapokban olyannyira magától értődnék számítanak, hogy előítéletes jellegük nem is látható át, nagy a valószínűsége annak, hogy a kutatás számára meghatározó háttérfeltételekké lesznek.”⁸²

Mivel a nők társadalmi-politikai alávetettségét igen gyakran a természet rendjére és a biológiára való hivatkozással indokolták/indokolják, Nagl-Docekal azt állítja, hogy már pusztán ez az indoklási kényszer is aláássa a nemek közti társadalmi különbségek biológiai eredetére hivatkozók álláspontját:

„miközben tartalmi síkon a természet mérvadó jellegét kell bizonygatnia, már pusztán ama tény, hogy egyáltalában egy »kell«-t fogalmaz meg, kifejezésre juttatja, hogy a szóban forgó esetben éppen nem egy természeti folyamatra hagyatkozik. Nem kétséges persze, hogy bizonyos esetekben igazodhatom természeti folyamatokhoz, így megtehetem például, hogy – amint mondani szokás – »a tyúkokkal megyek aludni«. Ám még egy ilyen esetben is cselekszem, a szó szoros értelmében véve: az én döntésem az, hogy a tyúkok esti viselkedését veszem mintának. Hogy korán fekszem le, ez nem »magától« történik, hanem nagyon is az én döntésem alapján, úgyhogy itt rá is kérdezhetünk azokra az okokra, melyek arra indítanak, hogy épp ezt a mintát kövessem.”⁸³

A szellemtörténet mellett egyébként más irányzatokat is meg lehetne vizsgálni genderkritikus látószögből. Az *Annales* köréhez tartozó, tragikus sorsú Lucie Varga innovatív – egyébként a szellemtörténettel és a francia mentalitástörténettel is vitázó – történetírói munkásságának újrafelfedezése⁸⁴ élénk historiográfiai vitákat generált, és felvetette a kérdést, hogy az általában progresszív irányzatnak tartott *Annales* iskola emlékezetéből ki lehet-e hagyni a nők kirekesztéséről folytatott vitákat.⁸⁵

TOVÁBBI KUTATÁSI PERSPEKTÍVÁK ÉS VITATOTT KÉRDÉSEK

A leírtakkal természetesen koránt sincs kimerítve a historiográfia genderszempontrú tárgyalásakor felmerülő összes probléma. Ott van mindjárt az a vita is, hogy elsősorban a korábban elfeledett nőket emeljük-e be a historiográfiai kánonba, vagy pedig eggyel tovább lépve magát a kánont, a kánonokat elemezzük társadalmi nemi nézőpontból. Maria Bucur 2008-as tanulmánya szerint Kelet-Európában (Magyarországot is idesorolva) a női emancipáció hiányosan vagy egyáltalán nem ment végbe, ezért ebben a térségben még mindig van mondanivalójuk a feminista történetírás régi törekvéseinek, azaz az elfeledett nők láthatóvá tételének és egyfajta női identitás megalapozásának, a maszkulin tudományos szféra előítéleteivel⁸⁶ szembeni küzdelemnek. Ezt az alapozó munkát elhagyni és a gender szemszögből kritizálni (mondván: az egységes női identitás is egyfajta konstrukció)

egyelőre „luxus” a kelet-európai térségben, érvel a szerző.⁸⁷ A megoldás valószínűleg a nőtörténeti és a gender perspektíva együttes figyelembevétele lehet.⁸⁸

Az aktivizmus és a professzionális történetírás vitája is végigkíséri a társadalmi nemek kutatóit. Köztudott, hogy számos történész számúzi a jelenorientált szempontokat vagy az aktivizmust a legitim tudományosságból.⁸⁹ Mások viszont egyenesen szükségesnek tartják például a múlt nőjogi mozgalmainak kutatásában a feminista etika érvényesítését vagy az aktivizmust.⁹⁰ Ritkán tematizálódik⁹¹ azonban általánosabb historiográfiai és elméleti szempontból, hogy miért lehet hasznos az aktivizmus a történetírásban.⁹² Egyrészt felvethető, hogy a mozgalmi álláspontnak reflektálnia kell a saját kutatói pozíciójára/háttérére, a tudományos munkának társadalmi feltételeire és hatására, a történelem általános elméleti kérdéseire. Másrészt mindenképpen foglalkoznia kell azzal a feszültséggel, amely a tudományok történetileg változó, de bizonyos szempontból mérvadó módszerei, eljárásai és a módszereket a múltban kidolgozó intézményrendszer maszkulin jellege között áll fenn. Azaz ha a feminista kutató elutasítja a professzionális történetírás minden eredményét, eljárását, azzal lényegében a saját pozícióját is felszámolja.⁹³ Ha viszont alapvető kritika nélkül fogadja el a professzionizáció folyamatait (mind a múltban, mind a jelenben, vagy épp a jövőre nézve), akkor homályban hagyja az intézményrendszernek, az egyes történetírásoknak az egyenlőtlenségek újratermelődésében játszott szerepét. Ebben a kérdésben olyan megközelítést tartok kívánatosnak, amelyik historiográfiai szemlélettel felvértve a tudományt és intézményrendszerét, művelőinek legitimként elismert körét, domináns diskurzusait a maguk történetiségében szemléli és bírálja.⁹⁴ Figyelembe veszi a mindenkori alternatívákat és a „hivatalosnak” tartott történetíráson belül és kívül az egymással versengő ethoszok létezését, a történeti iskolák, irányzatok, értelmezési és módszertani hagyományok sokszínűségét. Herman Paul újabban a bölcsészettudományok genealógiájának komplex feltárását szorgalmazza, programját egyetértéssel idézem tanulmányom zárásaként:

„A bölcsészet genealógiái azáltal, hogy a ma bölcsészetnek nevezett örökség különböző történeti rétegeit feltárják, az esszencialista megközelítések nagyon is időszerű alternatíváit nyújthatják. Mivel felhívják a figyelmet a hangok, a tradíciók és a kultúrák sokszínűségére, amelyek mind hozzájárultak a bölcsészet mai formájának a kialakulásához, a genealógiák így arra biztatnak, hogy ne szűkítsük le a bölcsészetet arra, amit szeretünk vagy nem szeretünk, hanem szembesüljünk palimpszeszt jellegével és fogadjuk el, hogy szövetét számos fonál alkotja. [...] Azt remélem, hogy hallgatóim legalábbis ezzel [a belátással] gazdagabbak lesznek a kurzusaim után. [...] A genealógiák [...] megtaníthatják őket arra, hogy mai alakjában a bölcsészet nem érdemli meg sem a teljes elfogadást,

sem a harsány elutasítást, hanem inkább az olyan tudósok tesznek vele jót, akik az új körülményekre alkalmazzák mindazzal a gondossággal és kritikai észjárással, amit a bölcsészet történészei munkájuk során érvényesíteni próbálnak.”⁹⁵ □

87 ■ Maria Bucur: An Archipelago of Stories: Gender History in Eastern Europe: *The American Historical Review*, 113 (2008), 5. szám, 1386. old.

88 ■ Hasonlóan érvel Horváth Györgyi is az irodalomtörténetre vonatkozóan. Vö. Horváth: *Nőidő*.

89 ■ Szijártó M. István megjegyzi, hogy a feminista történetírást az „objektivitás” nevében elutasítók valószínűleg nem olvastak még olyan férfítörténeteket, mint például Charles Beard és az amerikai prezentista iskola, akik egyértelműen jelenorientált történetírást műveltek. Szijártó M. István: *A történelem diskurzusa. Bevezetés a 20. századi történetírás történetébe és elméletébe*. Ráció, Bp., 2021. 346. old. A feminista aktivista történetíráshoz remek példa újabban: Judy Batalion: *Partizán nők. A lengyel gettók zsidó ellenállói*. Park Könyvkiadó, Bp., 2021.

90 ■ Acsády Judit: A hazai feminizmus története iránti érdeklődés megújulása. A kutatások téje és a szakmai együttműködések kérdése. *Társadalmi Nemek Tudománya eFolyóirat*, 12, 1. szám (2022) 110. old.

91 ■ Újabban a politikai elkötelezettség és elmélet viszonyáról ír: Bozsoki Petra: Politizáló nőtörténetírás: A 19. századi magyar nőtörténetről szóló diskurzus tendenciái (módszertani javaslat). *Verso*, 6, 2. szám (2023) 9–31. old.

92 ■ A kérdés elméleti háttéréhez lásd még az alábbi kötet tanulmányait: Stefan Berger, ed.: *The Engaged Historian. Perspectives on the Intersections of Politics, Activism and the Historical Profession*. Berghahn Books, New York, 2019.

93 ■ Jörn Rüsentől Bonnie G. Smith-ig sokan figyelmeztettek erre. Lásd például: Jörn Rüsen: „Schöne” Parteilichkeit. Feminismus und Objektivität in der Geschichtswissenschaft. In: Ursula A. J. Becher – Jörn Rüsen (Hrsg.): *Weiblichkeit in geschichtlicher Perspektive*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1988. 517–542. old.

94 ■ Remek példa a közelmúltból Philipp Müller monográfiája, amely a levéltárügy XIX. századi fejlődését tárgyalja: Philipp Müller: *Geschichte machen. Historisches Forschen und die Politik der Archive*. Wallstein Verlag, Göttingen, 2019. Müller felhívja rá a figyelmet, hogy a XIX. században a németországi levéltári forrásokhoz sok esetben csak komoly szociális tőkével, politikai kapcsolatok segítségével lehetett hozzáférni, így a nők (és a férfiak) többsége eleve ki volt zárva az elismert történeteszköz köréből. A hazai historiográfiáirásban újabban különösen Kövér György tanulmányait emelném ki, amelyek elemzik a történetírás intézményes, szociológiai és hatalmi viszonyait. Kövér György: A gazdaságtörténet magántanárai a Pázmány Péter Tudományegyetemen. In: Demeter Gábor – Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (szerk.): *Körmeyezettörténet – Historiográfia. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2021*. Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp., 2021. 375–402. old. Fontosak még a társadalomtörténet vizsgálata is az egyes szakmák professzionizációjáról, lásd például: Keller Márkus: *A tanárok helye. A középiskolai tanárság professzionizációja a 19. század második felében, magyar–porosz összehasonlításban*. L'Harmattan, Bp., 2010. Nem véletlen, hogy számos történetíró nő, aki nem, vagy csak nehezen tudott a szakmában elhelyezkedni, a nőjogi aktivizmusban lelt támaszra és támogatókra. A sors ironiájaként ez volt a sorsa Leopold von Ranke unokájának, Ermentrude Bäcker von Ranke-nak is, aki Németországban az első habilitált történész nő volt – egyetemi állást azonban csak sokkal később kapott. Sylvia Paletschek: Die Geschichte der Historikerinnen: zum Verhältnis von Historiografiegeschichte und Geschlecht. *Freiburger Frauenstudien*, 20 (2007), 27–49. old. Fenntartásokkal ide sorolható Polányi Laura, Marczali Henrik tanítványa is: Szapor Judit: *A világhírű Polányiak. Egy elfeledett család regényes története*. Aura, Bp., 2017.

95 ■ Herman Paul: Genealogies of the Humanities: A Vision for the Field. *History of Humanities*, 8 (2023), 2. szám, 206–207. old.